

ҚАЗАҚ ВОКАЛИЗМІНІҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ ЖАЙЫНДА

Дыбыстар жүйесінде жүзеге асатын фонема ұғымы физикалық құбылыс немесе адамның биологиялық функциясы ретінде емес, сөздің мағынасы мен тұлғасын түрлендіре алатын, әрі қарай бөлшектенбейтін тілдегі ең кіші айтылым бірлік ретінде түсіндіріледі. Сөз мағынасын түрлендіретін дауысты дыбыстар бірден фонемалық мөнге ие болмады. Әр түрлі тарихи кезендерді қамтыған түркі тіліндегі дауысты дыбыстар, тілдің даму зандылықтары және кейбір ғалымдардың пайымдауынша, диалектілер негізінде жүйеленіп, функциялық қызметі арта түскені айтылады. Түркітанушы ғалымдардың арасында түркі тіліндегі вокализмінің қалыптасу жолдарын негіздеуде әр түрлі тұжырымдар қалыптасты. Л.Базэн еңбегінде түркі тіліндегі да-

уысты дыбыстар түбір морфема мен қосымша морфема аралығында қаралады. Түбір морфемаға сегіз дауысты фонема тән дей келе, олар дауысты а және ы дыбыстарынан қалыптасқанын және ашық, қысан дифференциалды айрым белгілерге бөліп, олардың варианты дивергенция құбылысының негізінде жеке фонемаларға айналған деп келтіреді [1.130].

Түркі тіліндегі дауысты дыбыстардың фонологизациялану процесі өздігінен функциялық мөнге ие болмады. Дыбыстардың алмасу зандылықтарының негізінде дауысты а және ы дыбыстарының алмасу процесін түсіндіретін А.М.Щербак еңбегінде: «Появление ы на месте а невозможно объяснить ни характером вокализма не первых слогов, ни особенностями непосредственного фонетического окруже-

ния: изменения а в ы наблюдается в начале слова, после любых согласных и перед любыми согласными независимо от качества гласных последующего слога», – деп беріледі [2. 145]. Ғалым көне түркі тілінде бұл құбылыстың а ~ ы болуы, дауыстылардың тандай үйлесімі (небная гармония гласных) бұзылып, дауыстылардың лабиал үйлесімі қалыптасуына әкелгенін келтіреді [2.76]. Б.А.Серебренников қазіргі түркі тілдерінің бай мәліметтеріне сүйене отырып, а дауыстының ы дауыстыға айналу процесін түбір және аффикс құрамында қарай келе: «Аффикс құрамындағы дауысты ы дыбысы а дыбысынан түркі тіліндегі екпін алғашқы буынға түскен уақытта, редукция құбылысының нәтижесінде пайда болған. Дегенмен дауысты а дыбысы сақталған. Мүмкін көне түркі тілінде түрлі интонация бар болып, сонын бірі а дыбысын ы-ға айналдырды. Тіпті антропофоникалық қөзқарас арқылы да интонацияның өсерін түсіндіріп беру мүмкін емес» деген тұжырым келтіреді [3. 42-44]. Түркітапшы ғалымдардың еңбектерінде түркі тіліндегі дауысты дыбыстардың әр кезеңдегі мәліметтері бір синхронды сызық бойында және көне түркі тілінің дәйектерімен байланыста қаралғанын байқаймыз.

Дауысты дыбыстардың фонемалық мәнде тұрақты қолданылатын орны – түбір, бір буынды түбір. Өйткені бір түбір құрамындағы дауысты ғана басқа дыбыстың ықпалына ұшырамайды [4.9]. Н.А.Басқаков еңбегінде дауыстылардың функциялық мәнге ие болу қызметі бір буынды түбір құрамында қаралады. Ғалым қазіргі тілдік материалдарға, көне тілдер мен диалектілерге сүйене отырып, дауыстылардың фонологизациялану эволюциясын түсіндіреді. Түркі тіліндегі дауыстылар әр кезеңге бөліп қаралады. Дыбыстардың даму функциясы бір синхронды кесік уақытта алынған фактілермен тұжырымдалады. Ғалым еңбегінде дауыстылардың даму процесі алтайға дейінгі дәуір, алтай дәуірі, ғұн дәуірі, көне түркі дәуірі, қазіргі дәуір аралығында қарастырылады. Н.А.Басқаков алтайға дейінгі дәуірде түркі тілдерінің грамматикалық құрылымы алтай тілдері сияқты жеке (изолирующий) грамматикалық құрылым сипатына ие болғанын, түбірдің бір дауысты дыбыстан тұрганын айтады. Фонологиялық дифференциалды айырым белгі фонема деңгейінде қаралып, дауыстыларды бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы фонемалық сипаты анықталады. Ғалым алтайға дейінгі дәуірде дифференциалды айырым белгі дауыстыларға ғана қатысты болмағанын, бүтін сөзге байланысты қаралғанын айтады. Дифференциалды айырым белгілер – тембрді-^белгімен, лабиалды°, палаталды- 'белгілерімен шартты түрде белгілеп төмендегідей мысалдар келтіреді.

tik (тук) «сунь»	[^] tik(tak) прицепи
'tik (тік) "шей"	[^] tik (tek) порода
[°] tik (тік) «запруда»	[°] [^] tik (tok) сыйый
[°] tik (тік) "шерсть"	[°] [^] tik (tok) просыпъ

Ғалым еңбегінде көрсетілген алтайға дейінгі дәуірде дауыстылардың мағына ажыратушы қызметі болмағанын, тек буын құраушы сипатта жұмсалғанын келтіреді.

Н.А.Басқаков алтай дәуірінде түркі тілдері жалғамалы мәнге ие болғанын айтады. Ғалым бұл кезеңде морфонемалардың тіркесу қабілеті орын алып, түбір морфема мен қосымша морфемаға бөлінді дейді. Ал дауысты дыбыс фонемалық қызметте жұмсалып және дифференциалды айырым белгі мәніне ие болғанын келтіреді. Оны төмендегідей мысалдар арқылы көруге болады.

tykty (tykty) он сунул	takty(takty) он прицепил
'tykty(tiki) он шил	'takty(tekti) имеющий породу
[°] tykty(tuktu) запруду	[°] takty(toktu) ягненок
[°] tykty(tuktu) имеющий	[°] takty(toktu) он просыпал шерсть

Ғалымның еңбегінде бұл дәуірде дауыстылардың мағына ажыратушы бірлікке айналғаны тұжырымдалады. Дегенмен екі дауысты фонемаға негізделген сөз мағынасын дауыссыздар ажыратып, дауыстылардың әлі де қызметі әлсіз болған сияқты. Тілдің даму барысында үшінші кезең ғұн дәуірінде түркі тілі алтайдан бөлініп, дауысты дыбыстардың құрамы сегізге жеткенін ғалым дәйектейді. Оны төмендегідей: «Состоящим уже из восьми гласных, характер которых был общим для четырех узких кратких гласных фонем неполного образования (у, і, ү, ө) и различался для гласных полного образования широких для одной группы языков (а, е, о, ө) и узких (у, і, ү, ө)» – деп келтіреді. Н.А.Басқаковтың келтіруінше, ғұн дәуірінде дауыстылар сегізге жетіп, фонемалық сипатқа ие болғанын көруге болады. Ғалым дауыстылардың құрамын анықтап берумен қатар, түркі тіліндегі әр топтың ынғайына қарай дауыстылардың қалыптасу процесі жүргенін көрсетеді. Сонымен қатар жуан дауыстылардың бірінші қалыптасып, оның негізінде жінішке дауыстылар дамыған деген тұжырымға келтіреді. Ал көне түркі кезеңінде мағына ажыратушы бірлік мәніне ие болған дауыстылар түркі тілінің жеке тобына қатысты жетілу процесінде жүріп жатқанын айта келе, ғалым бесінші кезең түркі тілінде дауысты фонемалар накты тілдің ерекше сипатына қарай анықтала түсті деп негіздейді.

Дауыстылардың даму тарихын сонау алтайға дейінгі дәуірден алып қарайтын Н.А.Басқаков тұжы-

рымын алтай тілімен байланыстырып келтіреді. Ал түркі тілінің негізін орхон-енисей жазба ескерткіштерімен байланыстыратын F.Айдаров тағы басқа түркітанушы ғалымдар дауыстылардың қалыптасу жолын осы көне түркі кезеңінен бастап алып қарайды. F.Айдаров енбегінде бұл кезеңдегі дауыстыларды: «Тексте дауысты дыбыстардың екі дауыссыз дыбыс ортасында өте сирек кездесіп, елеулі рөлі болмайды. Сөздердің жуан-жіңішке екендігін де қатар келген дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне қарай ажыратамыз», — деп келтіреді. Орхон-енисей жазба ескерткішінде дауыстылардың мағына ажыратушы қызметі өлсіз болғанмен сегіз дауысты дыбысты берген.

Ғалым Я.ван Гиннекен түркі тілдеріндегі дауыстылардың даму эволюциясын дауыссыздардың аумағында қарастырады. Ғалым орал-алтай ататілінде дауыстылардың мұлдем болмағанын, тіпті батыс түркі тілінің (қазақ, қыргыз, башқұрт, татар, түркмен) түбірлері дауыстыдан тұрмай тек төрт тембрлік топқа(нейтральные, смягченные, лабио-веляризованные, лабиализованные-смягченные) жатқандығын келтіреді. Ал дауыстылардың фонологизациялану процесін төмендегідей береді: “Қосымша морфемада ашық-қысан дауыстыға үксас екі дыбыс (ларингальные) болған, түбір морфема-ның есерінен аффикстегі дауысты дыбыстар төрт вариант түзеді. Бұдан ашық дауысты дыбыстың өрқайсысы дауыссыз дыбыстың төрт тембрінің біріне сәйкес келеді де, оның нәтижесінде сегіз дауысты дыбыс шыққан», — деп келтіреді. Ғалым дауысты дыбыстың рөлі мұлдем болмағанға өкеледі.

Дегенмен тіл толассыз дамып, жүйелініп отырады. Осыған сейкес дыбыстар да толығып, функциясы артып отырады. А.Байтұрсынов енбегінде қазақ тілінің вокализм жүйесі бес өріппен таңбаланады. Бұл өріппер қазақ тілінің сингармониялық қасиетіне сай сингарможуан сөздерде жуан дауысты, ал сингарможінішке сөздерде жіңішке дауысты болып дыбысталады. Сөздің сингармониялық түрін анықтауда қосымша арнайы таңба — «дәйекші» қызмет атқарады. Әріп өліпби тізімінде жазылғанда да, сөздің құрамынан тыс (жеке) жазылғанда да «дәйекші» қойылса, онда әріп сингарможінішке дауыстыны белгілейді [5.270].

А.Байтұрсынов қазақ тілінің сингарможінішке дауыстыларының дербес фонемалар деңгейіне дамып жеткендігін, ал қазақ тілінің сингарможінішке дауыссыздарының дербес фонемалар деңгейіне дамып

жетпегендігін анықтаған, — деп келтіреді [5.270]. А.Байтұрсынов енбегінде дәйекші арқылы берілген дауыстылардың фонемалық мәні болғанын көреміз.

Түркітанушы ғалымдардың көптеген еңбектерінде дауыстылардың даму жолы түбір мен қосымша аралығында қарастырылады. Ж.Аралбаев енбегінде түркі тіліндегі сөздер үш құрамың болғанда қаралады. Олар: нөлдік архифонема, 1 архифонема, 2 архифонема. Ғалым оны былай түсіндіреді: «Следует отметить, что структура казахского слова трехступенчатая, т.е. выделяют корень, за которым следует корень-инфлекс, а за ним — аффикс». Ғалым енбегіндегі сөзді үшке бөлу жүйесі үш дәуірмен байланысып жатыр. Көне түркі, орта түркі және жаңа түркі. Ж.Аралбаев алғашқы дәуірде дауысты **а, у, ы** дыбыстары ғана болғанын және дифференциялық айрым белгімен ажыратылғанын айтады. Олар: **а-комп, ы-дифф, у-бемольн**. Бұдан дауыстыларды бір-біріне қарама-қарсы қойып **а-ы, а-у, ы-у**, олардың фонемалық ерекшелігін анықтайды. Ал орта түркі дәуірінде дауыстылар **ү, е, і** дыбыстары қалыптасқанын айта келе, олар жоғарыда келтірген жуан дауыстылардың вариантылар деп түсіндіріледі. Осы орта түркі дәуірінде дауыстылардың классикалық сегіздік жүйесі негізделгенін тұжырымдайды. Ғалым жаңа түркі дәуірінде дауыстылар **ә, и, у** дыбыстары қосылуымен байланыстырады.

Қорыта келгенде, түркі тіліндегі дауысты дыбыстардың қалыптасу процесі үзақ жылдарды қамтыған. Ол тілдің даму зандағыларының негізінде түрлі жолдармен жасалды.

ӘДЕБІЕТ

1. Базарбаева З. Фонологизация құбылыстарының тарихи негіздері //Академик Рәбіға Сыздық және қазақ тіл білімінің мәселелері атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы, 2004.

2. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

3. Серебренников Б. А. Из истории звуков и форм тюркских языков // СТ. 1974. №6.

4. Томаков М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1981.

5. Жүсіпұлы М. А. Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. Алматы, 1998.

6. Басқаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.

7. J. van Ginneken. La rekonstruktion typologique des langues archaïques de l'humanité'. 1939. С. 50-51.